

Ελιζέ Ρεκλύ

ένας παραμελημένος πρωτοπόρος της αναρχίας

Το όνομα του Ελιζέ Ρεκλύ δεν είναι σίγουρα το πρώτο που συναντά κάποιος ο οποίος μελετά τον αναρχισμό. Ενώ κυκλοφορούν σε πάρα πολλές γλώσσες μεταφρασμένα κείμενα των Μπακούιν και Κροπότκιν, δεν συμβαίνει το ίδιο με του Ρεκλύ. Ακόμα και οι μελετητές της αναρχικής σκέψης και δράσης ελάχιστα έχουν ασχοληθεί με τον Ρεκλύ, σε σχέση με τους δύο ρώσους αναρχικούς. Το κενό αυτό φαίνεται ακόμα μεγαλύτερο αν αναλογιστούμε ότι ο Ελιζέ Ρεκλύ συγκεντρώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που γοητεύουν: θεωρητικός, οργανωτής, επαναστάτης του οδοφράγματος, επιστήμονας διεθνούς κύρους. Μια απάντηση γύρω από την παραμέληση του γάλλου αναρχικού δίνει ο ιστορικός του αναρχισμού George Woodcock, γράφοντας ότι ο Ρεκλύ απέφυγε επιμελώς να γίνει έμβλημα του αναρχισμού όπως άλλοι, διατηρώντας πάντα ένα χαμηλό προφίλ και παραμένοντας ένας σύντροφος ανάμεσα σε άλλους συντρόφους.¹ Σ' αυτό συναινούν πολλές μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρουν ότι επρόκειτο για έναν σεμνό αγωνιστή, που προσπαθούσε να αποφεύγει την αυτοπροβολή και αναλάμβανε την οποιαδήποτε αποστολή, όσο ασήμαντη κι αν ήταν.²

Το οικογενειακό περιβάλλον

Ο Ρεκλύ γεννήθηκε στις 15 Μαρτίου του 1830 σε μια μικρή πόλη της νοτιοδυτικής Γαλλίας. Γιος ενός πάστορα, και ένα από τα δεκατέσσερα παιδιά της οικογένειας Ρεκλύ.³ Η μητέρα, η οποία προέρχονταν από μια ευκατάστατη οικογένεια ίδρυσε σχολείο στο οποίο δίδασκε η ίδια. Απ' αυτήν την οικογένεια θα ξεπηδήσουν κάποια πολύ ανήσυχα μυαλά και δύο σπουδαίοι αναρχικοί. Όχι μόνο ο Ελιζέ Ρεκλύ, αλλά και ο αδερφός του Ελί Ρεκλύ, σημαντικός συνοδοιπόρος του Ελιζέ, υπήρξε αναρχικός και ανθρωπολόγος. Γι' αυτά τα δύο αδέρφια θα γράψει το 1871 ο Μπακούιν «δύο λόγιοι και ταυτοχρόνως οι πιο σεμνοί, ευγενικοί, ανιδιοτελείς, γνήσιοι κι αφοσιωμένοι στις βασικές τους αρχές».⁴ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το περιβάλλον που μεγαλώνουν τα παιδιά –αν και θρησκευτικό– δεν φαίνεται να είναι ασφυκτικό, χάρη στον εξαιρετικό πατέρα. Είναι πολύ χαρακτηριστική η ιστορία που αναφέρει ο Κροπότκιν για τον πατέρα Ρεκλύ:

Μια μέρα, ενώ βρισκόταν στην ηλικία των 70, είδε στα χωράφια έναν νέο χωρικό που έθαβε ένα άλογο που είχε πεθάνει από τη νόσο του άνθρακα. «Είσαι νέος», είπε ο γέροντας «και ρισκοκινδυνεύεις τη ζωή σου. Εγώ είμαι γέρος. Γύρνα σπίτι! Θα

1 Woodcock, George, "Elisee Reclus: An Introduction," στο Fleming, Marie, *The Geography of Freedom, The Odyssey of Elisee Reclus*, Black Rose Books, Montreal-New York, 1988, σσ. 11-12.

2 Ward, Dana, "Άλλημεία στο Κλάρενς: Κροπότκιν και Ρεκλύ, 1877-1881," στο παρόν τεύχος της *Ευτοπίας*.

3 Ο Νεττλάου αναφέρει τα ονόματα δεκατριών παιδιών, γράφοντας όμως ότι ο Πωλ Ρεκλύ υποστήριζε ότι τα αδέρφια ήταν δεκατέσσερα. Ο Κροπότκιν ωστόσο σε μία από τις δύο νεκρολογίες που έγραψε για τον Ελιζέ Ρεκλύ υποστηρίζει ότι τα αδέρφια ήταν δώδεκα. Βλ. Nettlau, Max, *Ελιζέ Ρεκλύ, Ένας Αναρχικός και Λόγιος*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς, Τροπή, Αγρίνιο, 2005, σ. 22, Kropotkin, Peter, "Elisee Reclus, Obituary," *The Geographical Journal*, Vol. 26, No. 3 (Sep., 1905), σ. 337.

4 Nettlau, σ. 125.

θάψω εγώ το ζώο.» Ο χωρικός αρνήθηκε ενώ αυτός επέμεινε· και δούλεψε με το φτυάρι μόνος του όλη την ημέρα. Το σούρουπο το βαρύ ζώο είχε θαφτεί.⁵

Η ελευθερία που έπνεε στο σπίτι των Ρεκλύ φαίνεται ότι τελικά νίκησε το θρησκευτικό κλίμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεκατρία από τα δεκατέσσερα παιδιά (με εξαίρεση την Νοεμί) καταλήγουν στην αθεΐα.⁶ Μάλιστα, εκτός από τα αδέρφια Ελιζέ και Ελί που ασπάζονται τον αναρχισμό, ο Πωλ Ρεκλύ, γιος του Ελί, θα ασχοληθεί με το πολιτικό έργο του πατέρα και του θείου και θα σώσει ένα σημαντικό αρχείο. Ακόμα και ο Ζακ, γιος του Πωλ (εγγονός του Ελί), έζησε για χρόνια στην Κίνα και συνέβαλε στην εκεί διάδοση των αναρχικών ιδεών.⁷

Ο επιστήμονας

Ο Ρεκλύ ήταν ένας από τους πιο προβεβλημένους γεωγράφους του 19^{ου} αιώνα. Αν και ο πατέρας είχε στείλει τα αδέρφια Ελί και Ελιζέ να σπουδάσουν θεολογία, προκειμένου να γίνουν προτεστάντες ιερείς, αυτοί εγκατέλειψαν τις σπουδές τους και το Μοντομπάν, και καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής με τα πόδια έφτασαν στο Βερολίνο προκειμένου να παρακολουθήσουν τις διαλέξεις του γεωγράφου Καρλ Ρίττερ (Carl Ritter). Ο Ελιζέ γράφει στον αδερφό του Ελί το 1855:

(...) η μοναδική μου σοβαρή μελέτη είναι η γεωγραφία, και θεωρώ πολύ καλύτερο να παρατηρώ τη φύση από κοντά παρά να τη φαντάζομαι μέσα στο σπουδαστήριο. Καμιά με αυτόν

5 Ishill, Joseph, *Elisée and Elie Reclus: In Memoriam. Including: tributes, appreciations and essays by Elie Faure, Prof. Albert Heim, Jean Grave [and others] fragments, letters and woodcuts by Louis Moreau* (Berkeley Heights, NY: Oriole Press, 1927), σ. 55. Παρατίθεται στο Ward, Dana, "Άλλημεια στο Κλάρενς: Κροπότκιν και Ρεκλύ, 1877-1881," στο παρόν τεύχος.

6 Nettlau, σ. 24 (υποσημείωση).

7 Dirlik, Arif, "Vision and Revolution, Anarchism in Chinese Revolutionary Thought on the Eve of the 1911 Revolution," *Modern China*, Vol. 12, No. 2 (Apr., 1986), σ. 124 (υποσημείωση), Avrich, Paul, *Anarchist Voices, An Oral History of Anarchism in America*, AK Press, Oakland, 2005, σ. 408.

τον τρόπο ωραία περιγραφή δεν μπορεί να είναι αληθινή, αφού δεν μπορεί να αναπαράγει τη ζωή του τοπίου, τη ροή των υδάτων, το θρόισμα των φύλλων, το κελάιδισμα των πουλιών, την ευωδία των λουλουδιών...⁸

Η αρχική φυσιολατρική στάση του Ρεκλύ στην πορεία σχηματοποιείται σε μια ολιστική αντίληψη για την φύση, με την παρατήρηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ειδών και των οικοσυστημάτων. Στην πορεία, ο Ρεκλύ θα συμπεριλάβει το φιλοπεριβαλλοντικό σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να διέπουν την αναρχική κοινωνία. Όπως το θέτει ωραία ο Graham Purchase, το όραμά του Ρεκλύ αντιπροσωπεύει μια «σύγχρονη, επιστημονικώς καταρτισμένη και πραγματικά συνολική σύλληψη της κοινωνικο-οικολογικής αρμονίας: καλώντας την ανθρωπότητα να φτιάξει τις πόλεις και τις βιομηχανίες της σε συμφωνία με τη φυσική και τοπική βιογεωγραφία της Γης, και δουλεύοντας ενωμένα για μια παγκόσμια ομοσπονδία οικολογικών περιοχών».⁹

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ότι δύο –Ρεκλύ και Κροπότκιν– από τους τέσσερις πιο σημαντικούς αναρχικούς του 19^{ου} αιώνα ήταν γεωγράφοι. Ο Ρεκλύ παρέμενε ένας ακούραστος γεωγράφος που ταξίδευε συνεχώς προκειμένου να εργάζεται. Το έργο του τεράστιο, με πιο εντυπωσιακό την 19τομη *Νέα Παγκόσμια Γεωγραφία*, η οποία δημοσιεύτηκε σε διάστημα 19 ετών, δηλαδή μεταξύ 1875 και 1894, και του εξασφάλισε τη διεθνή καταξίωση. Για την ολοκλήρωση αυτού του τιτάνιου έργου ταξίδεψε στην Ευρώπη, τις ΗΠΑ, την Κολομβία και πολλές ακόμα χώρες. Πέρασε και από την Ελλάδα. Πάντως τα στοιχεία που δίνει στο κεφάλαιο για την Ελλάδα από την *Νέα Παγκόσμια Γεωγραφία* –το οποίο περιλαμβάνεται σ' αυτό το αφιέρωμα– δείχνει ότι γνώριζε καλά και την πολιτική κατάσταση της χώρας.¹⁰ Ο Νεττλάου αναφέρει ότι στις 6 Απριλίου του

8 Nettlau, σ. 70.

9 Purchase, Graham, *Anarchism and Ecology*, Black Rose Books, Montreal-New York, 1997, σ. 56.

10 Reclus, Elisée, "Το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας" (1876). Δημοσιεύεται στο παρόν τεύχος της *Ευτοπίας*.

1883 βρίσκεται στη Σμύρνη, όπου και εντυπωσιάζεται από τη φιλοξενία των Ελλήνων. Χαρακτηρίζει μάλιστα τους Τούρκους ως τον «πιο καθυστερημένο λαό της γης» λόγω της έντονης θρησκευτικότητάς τους. Αυτός ο χαρακτηρισμός του μάλλον απηχεί και τις αντι-οθωμανικές τάσεις των επαναστατικών κύκλων της εποχής που εναντιώνονταν στον ανατολίτικο δεσποτισμό, και κάποιιο εκ των οποίων πολέμησαν στο πλευρό των Ελλήνων στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 (μεταξύ των οποίων και ο Τσιπριάνι). Από εκεί θα περάσει στην Αθήνα, την Κόρινθο και την Κέρκυρα.¹¹

Το συνολικό γεωγραφικό έργο του Ρεκλύ περιλαμβάνει κάποιες χιλιάδες σελίδες. Εκτός από την 19τομη *Γεωγραφία* έγραψε επίσης δεκάδες άρθρα και βιβλία, μεταξύ των οποίων η *Ιστορία ενός βουνού* και το τρίτομο *Ο άνθρωπος και η Γη*. Γνωρίζουμε ότι για την παραγωγή αυτού του τεράστιου επιστημονικού έργου ο Ρεκλύ δούλεψε ακούραστα από τις 6 το πρωί μέχρι τις 11 το βράδυ.¹² Ως επιστέγασμα της επιστημονικής του δουλειάς, το 1892 η Γεωγραφική Εταιρία του Παρισιού του απένευσε το βασιλικό χρυσό μετάλλιο για τη συνολική του προσφορά.

Ο αναρχικός

Ο Ρεκλύ διαβάζει Προυντόν και γοητεύεται από τον αναρχισμό. Αποκάλεσε τον εαυτό του αναρχικό για πρώτη φορά το 1851, σε ηλικία των 21 ετών.¹³ Είναι η χρονιά που δημοσιεύει το άρθρο «Development of Liberty in the World,» κείμενο που αναπτύσσει τις πρώτες πολιτικές του απόψεις. Έκτοτε, ο Ρεκλύ αναπτύσσει συστηματική αναρχική δράση, δημοσιεύοντας κείμενα, συμμετέχοντας σε δράσεις, ενώ δεν παραλείπει να συναντήσει και να συνάψει σχέσεις με τα

μεγάλα ονόματα της αναρχικής σκέψης, τον Προυντόν και τον Μπακούιν. Ο Ρεκλύ γνώρισε τον Μπακούιν το 1864, και έκτοτε διατήρησαν επαφές. Φαίνεται επίσης να συνδέθηκε και με το σχέδιο της μυστικής Διεθνούς Αδελφότητας που οργάνωνε ο δεύτερος. Είναι πιθανό, όπως αναφέρει ο Dana Ward, η επίδραση του Μπακούιν να σκλήρυνε κι άλλο τις αναρχικές του πεποιθήσεις, οδηγώντας τον περισσότερο στη δράση.¹⁴ Γνωρίζουμε άλλωστε πόση μεγάλη επίδραση ασκούσε στους αναρχικούς οι επαφές τους με τον χειμαρρώδη Μπακούιν.

Μάλιστα, ο Ρεκλύ είχε επαφές και με τον Καρλ Μαρξ, ο οποίος επέμενε στον εκδότη του να ανατεθεί στον γεωγράφο η μετάφραση του *Κεφαλαίου* του στα γαλλικά. Μετά τον θάνατο του Μπακούιν όμως, όταν ο Ρεκλύ είχε γίνει πλέον μια από τις σημαίνουσες μορφές του αναρχικού κινήματος, ο Μαρξ φαίνεται να δυσπιστεί απέναντί του.

Πράγματι, ήταν ευρέως γνωστό ότι ο Ρεκλύ διατηρούσε επαφές με τον Μπακούιν, κάτι που το μαρτυρούν άλλωστε και οι αστυνομικές αναφορές της εποχής.¹⁵ Μάλιστα ο Ρεκλύ διάβασε επικήδειο στην κηδεία του πρώτου και υπήρξε μέλος διεθνούς επιτροπής για την έκδοση των γραπτών του. Ο Ρεκλύ μαζί με τον Καφιέρο ήταν αυτοί που ονόμασαν *Θεός και Κράτος* κάποια χειρόγραφα που κυκλοφόρησαν στα γαλλικά ως μπροσούρα το 1882,¹⁶ κάνοντας ευρέως γνωστή τη σκέψη του Μπακούιν. Αυτό άλλωστε θεωρείται σήμερα και το πιο γνωστό βιβλίο του Μπακούιν. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Νεττλάου για την έκδοση αυτή, ο Ρεκλύ «και τις δύο φορές που άπλωσε τα χέρια του τις μπερδεμένες δεσμίδες χειρογράφων, το 1878 και το 1880, ήταν επιτυχημένες, φέρνοντας στο φως ένα απόσπασμα για την Κομμούνα και αυτό που ο ίδιος ονόμασε *Dieu*

11 Nettlau, σ. 254.

12 Kropotkin, "Elisee Reclus, Obituary,"ό.π., σ. 343.

13 Fleming, Marie, *The Geography of Freedom, The Odyssey of Elisee Reclus*, Black Rose Books, Montreal-New York, 1988, σ. 21.

14 Ward, Dana, ό.π.

15 Αυτή που ανέσυρε τα συγκεκριμένα αρχεία είναι η Fleming. Βλ. *The Geography of Freedom*, ό.π.

16 Για την ελληνική μετάφραση βλ. Μπακούιν, Μιχαήλ, *Θεός και Κράτος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1986.

et l'Etat (Θεός και Κράτος)». ¹⁷ Βαθειά φιλία όμως φαίνεται ότι συνέδεε τους δύο αναρχικούς γεωγράφους, τον Ρεκλύ και τον Κροπότκιν. Οι δύο τους πάντα συνεργάζονταν, αλληλογραφούσαν συνεχώς (δυστυχώς ο Κροπότκιν κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας τους για λόγους ασφαλείας ¹⁸) και πέρασαν και ένα διάστημα μαζί στο Κλάρενς, για το οποίο δημοσιεύουμε σ' αυτό το αφιέρωμα και το άρθρο «Αλχημεία στο Κλάρενς: Κροπότκιν και Ρεκλύ, 1877-1881» του Dana Ward. ¹⁹ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ρεκλύ έσπευσε να συμπαρασταθεί στη γυναίκα του Κροπότκιν –την Σοφία– αμέσως μετά τη δεύτερη σύλληψη του συντρόφου της, οι οποίοι μάλιστα πενθούσαν το θάνατο του αδερφού της που είχε πεθάνει λίγες ώρες πριν. ²⁰ Μάλιστα και ο αδερφός του Ελιζέ, ο Ελί, συμπαραστάθηκε στην Σοφία, και την φιλοξενούσε στο σπίτι του στο Παρίσι όλο το διάστημα που ο Κροπότκιν ήταν φυλακισμένος στο Clairvaux, μια μικρή επαρχία δίπλα στην γαλλική πρωτεύουσα. Η Σοφία είχε προτιμήσει να μετακομίσει εκεί, προκειμένου να μπορεί να βλέπει τον Κροπότκιν στο επισκεπτήριο (τον πρώτο χρόνο τής επέτρεπαν να τον βλέπει μία φορά το δίμηνο!). ²¹

Πολύ σημαντική άλλωστε ήταν και η συνεισφορά του ο Ρεκλύ στη διεύθυνση αλλά και την υλική στήριξη της εφημερίδας *Le Revolté*, μετά τη σύλληψη του Κροπότκιν. Αργότερα ο ίδιος θα ζητήσει από τον Jean Grave ²² να πάει στη Γενεύη για να αναλάβει τη διεύθυνση της εφημερίδας. ²³ Η επιλογή του Ρεκλύ αποδείχτηκε ορθή, αφού με την διεύθυν-

ση του Grave το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας απογειώθηκε, φτάνοντας για παράδειγμα τα 6.000 φύλλα για το τεύχος 42, τον Ιούλιο του 1889. ²⁴

Ποιο ήταν όμως το γεγονός που συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση των αναρχικών απόψεων του Ρεκλύ; Είναι αναμφίβολα η συμμετοχή του στην παρισινή κομμούνια του 1871, δηλαδή 20 χρόνια αφότου είχε αποκαλέσει τον εαυτό του «αναρχικό». Το 1871 λοιπόν συμμετέχει στην κομμούνια μαζί με τα αδέρφια του Ελί και Πωλ. Ωστόσο μόνο αυτός από τα τρία αδέρφια θα συλληφθεί και θα οδηγηθεί στις φυλακές, μαζί με άλλους κομμουνάρους, μετά από μια πορεία μέσω Βερσαλλιών προκειμένου να διαπομπευτούν. Να πώς περιγράφει την πορεία ο Ρεκλύ σε γράμμα που έστειλε στον Κροπότκιν:

Καθώς εμείς πατήσαμε το πόδι μας στις Βερσαλλίες, το πλήθος των αστών με τις κυρίες του μας υποδέχτηκε με κάθε είδους προσβολές, ενώ εμείς, με δεμένα τα χέρια, τραβιόμασταν μακριά τους. Ένας άντρας –εγώ νόμισα ότι αναγνώρισα σε αυτόν ένα μέλος της ... [μιας εταιρίας λογίων]– μου έδωσε ένα σφοδρό κτύπημα στο κεφάλι και φώναξε: ω, ο αχρείος! Η γυναίκα του με χτύπησε με την ομπρέλα της. Μετά απ' όλη την καταπόνηση της προηγούμενης νύχτας έπεσα λιπόθυμος... ²⁵

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη φυλακή ο Ρεκλύ βίωσε πολύ δύσκολες στιγμές αφού οι συνθήκες ήταν πέρα για πέρα απάνθρωπες ²⁶ κατάφερε όμως κι εκεί να μη χάσει το ενδιαφέρον του για τη γεωγραφία και την πολιτική. Μέσα στη φυλακή παρέδιδε μαθήματα ανάγνωσης, γεωγραφίας και αγγλικών στους συγκρατούμενούς του. Στη δίκη του καταδικάζεται σε 10ετή εξορία και τον Μάρτιο του 1872 ²⁷ απελευθερώνεται και εξορίζεται στην Ελβετία, μετά

¹⁷ Nettlau, σ. 205.

¹⁸ Nettlau, σ. 363.

¹⁹ Ward, ό.π.

²⁰ Κροπότκιν, Πιότρ, *Οι Αναμνήσεις ενός Επαναστάτη*, μτφρ. Γεωργία Γιαννακοπούλου & Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, σ. 254.

²¹ Woodcock, George & Avakumovic, Ivan, *Peter Kropotkin, From Prince to Rebel*, Black Rose Books, Montreal-New York, 1990, σ. 195.

²² Για τον Jean Grave βλέπε τη βιογραφία: Patsouras, Louis, *The Anarchism of Jean Grave, Editor, Journalist and Militant*, Black Rose Books, Montreal-New York, 2003.

²³ Fleming, ό.π., σ. 137.

²⁴ Nataf, Andre, *Η καθημερινή ζωή των αναρχικών στην Γαλλία (1880-1910)*, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Παπαδήμας, Αθήνα, 1994, σ. 146.

²⁵ Nettlau, σ. 174.

²⁶ Fleming, ό.π., σ. 84.

²⁷ Fleming, σ. 82. Σύμφωνα με τον Κροπότκιν απελευθερώθηκε τον Ιανουάριο του ίδιου χρόνου. Βλ. Kropotkin, Peter, "Elise Reclus, Obituary," *The Geographical Journal*, ό.π., σ. 339.

από διεθνή κινητοποίηση για την απελευθέρωσή του μέσω της συλλογής υπογραφών από επιστημονικές εταιρίες. Μεταξύ των ανθρώπων που υπέγραψαν για την απελευθέρωση του Ρεκλύ ήταν ο Δαρβίνος και ο Γουάλας (A.R. Wallace). Τότε, ο Ρεκλύ ήταν ήδη αρκετά γνωστός για το γεωγραφικό του έργο και κάποια κείμενά του είχαν μεταφραστεί ήδη σε άλλες γλώσσες. Μετά την απελευθέρωσή του αναπτύσσει πολύ σημαντική δράση πολιτική δράση ως εξόριστος στην Ελβετία αφού εκεί έρχεται σε επαφή με την Ομοσπονδία της Γιούρα και γίνεται ένα από τα βασικά της μέλη.²⁸

Ωστόσο, αξίζει να δούμε τώρα και την συμβολή του Ρεκλύ στην ίδια την εξέλιξη της αναρχικής θεωρίας. Ο Ρεκλύ ήταν ένας απ' αυτούς που διαμόρφωσαν την αναρχική θεωρία, και συγκεκριμένα το ρεύμα του αναρχοκομμουνισμού, και γι' αυτό έχει δίκιο η Fleming που υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να πούμε ότι απλώς ακολούθησε το ρεύμα του μπακουισμού.²⁹ Ο Ρεκλύ χρησιμοποίησε τον όρο «αναρχοκομμουνισμός» πρώτη φορά δημοσίως τον Μάρτιο του 1876,³⁰ ενώ ένα μήνα πριν, ο Φρανσουά Ντυμαρτερέ (Francois Dumartheray) είχε αναφέρει –μάλλον για πρώτη φορά– τον όρο «αναρχικός κομμουνισμός» σε μπροσούρα που κυκλοφόρησε στην Γενεύη για λογαριασμό μιας ομάδας προσφύγων από τη Λυών, και έφερε τον τίτλο «Προς τους χειρώνακτες εργαζομένους οπαδούς της πολιτικής δράσης».³¹ Την ίδια χρονιά ο όρος χρησιμοποιήθηκε και υπερασπίστηκε από το ιταλικό τμήμα της διεθνούς και συγκεκριμένα από τους Μαλατέστα, Καφιέρο και Κόστα.³² Μάλιστα ο Κροπότκιν σε μια επιστολή του παραδέχεται ότι

28 Fleming, ό.π., σ. 97.

29 Fleming, ό.π., σ. 102.

30 Nettlau, Μαξ, *Ιστορία της Αναρχίας*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1995, σσ. 162-3.

31 Για μια κατατοπιστική συλλογή περί αναρχοκομμουνισμού βλέπε: Συλλογικό, *Αναρχοκομμουνισμός: Η διερεύνηση του μέλλοντος στο παρόν*, Κόκκινο Νήμα, Αθήνα, 2004.

32 Για το αναρχικό ιταλικό τμήμα της πρώτης διεθνούς βλέπε: Pernicone, Nunzio, «Η ιταλική ομοσπονδία της διεθνούς (1872-1874)», *Ευτοπία* 20, Οκτώβρης 2011, σσ. 46-66.

συμφώνησε με τον Ρεκλύ και τον Καφιέρο να χρησιμοποιούν και στην εφημερίδα *Le Revolté (Ο Εξεγερμένος)* τον όρο «κομμουνιστές αναρχικοί».³³

Το κείμενο «Η αναρχία από έναν αναρχικό»(1884) χαρακτηρίζεται από τον Νεττλάου ως η πρώτη πρωτότυπη δημοσίευση στα αγγλικά του ρεύματος του αναρχοκομμουνισμού.³⁴ Εκεί, χωρίς να έχουμε πραγματικά μια συστηματική παρουσίαση αυτού του τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας, δίνονται κάποιες γενικές γραμμές, κυρίως μέσα από την κριτική που ασκείται στα δεινά που επιφέρει ο καπιταλισμός. Υπάρχει όμως ένα γενικό όραμα της αναρχοκομμουνιστικής κοινωνίας:

Οι άνθρωποι σε όλες τις εποχές το έχουν αισθανθεί και μετά από κάθε προσωρινό θρίαμβο η γενναιοδωρία του νικητή εξάλειψε τις απειλές του παρελθόντος. Είναι ένα σταθερό γεγονός ότι σε όλα τα σημαντικά λαϊκά κινήματα, τα οποία πραγματοποιήθηκαν στο όνομα κάποιας ιδέας με την ελπίδα ενός καλύτερου αύριο, και πάνω απ' όλα, με την αίσθηση μιας νέας αξιοπρέπειας, η ψυχή γεμίζει με ανώτερα και πλούσια συναισθήματα. Τη στιγμή που η αστυνομία, τόσο η πολιτειακή όσο και η αστική, παύει τα καθήκοντά της και οι μάζες γίνονται οι κύριοι των δρόμων, η ηθική ατμόσφαιρα αλλάζει, ο καθένας αισθάνεται τον εαυτό του υπεύθυνο για την ευημερία και την ικανοποίηση όλων. Η παρενόχληση ατόμων γίνεται σχεδόν ανήκουστη, ακόμη και οι επαγγελματίες εγκληματίες σταματούν τη θλιβερή σταδιοδρομία τους, διότι και αυτοί αισθάνονται ότι κάτι σπουδαίο κινείται στον αέρα. Αχ! Αν οι επαναστάτες, αντί να υπακούν μια αόριστη ιδέα, όπως έκαναν σχεδόν πάντα στο παρελθόν, είχαν διαμορφώσει έναν σαφή στόχο, ένα μελετημένο σύστημα κοινωνικής καθοδήγησης, εάν είχαν θελήσει να θεσπίσουν μια νέα κατάσταση στην οποία κάθε πολίτης μπορεί να είχε τη σιγουριά για το ψωμί, τη δουλειά, την εκπαίδευση και την ελεύθερη ανάπτυξη της ύπαρξής του, τότε δεν θα υπήρχε κανένας κίνδυνος να ανοίξουν διάπλατα όλες οι πύλες των φυλακών και να πουν στους δυστυχείς τους οποίους

33 Woodcock, George & Avakumovic, Ivan, σ. 317-8.

34 Nettlau, σ. 249.

έκλινε μέσα: «Πηγαίνετε, αδελφοί και αδελφές και μην αμαρτήσετε πια».³⁵

Το κείμενο αυτό πάντως έχει πολλαπλή χρήση. Αποσκοπεί στο να ξεκαθαρίσει τι είναι αναρχία, αλλά κυρίως στο να καταδικάσει την αδικία, την ανισότητα, τη φτώχεια και την εκμετάλλευση που βλέπει ο Ρεκλύ στο καπιταλιστικό κράτος, τον παραλογοισμό και τη δουλοπρέπεια που συνεπάγεται η μοναρχία, την εξαθλίωση που φέρνει η φεουδαρχία. Επίσης στηλιτεύει τη χριστιανική ηθική, αντιπαρατάσσοντας τη χριστιανική ελεημοσύνη με την σοσιαλιστική αδερφοσύνη. Με λίγα λόγια το κείμενο, όπως είναι λογικό, κινείται στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής κριτικής στην κεφαλαιοκρατία του 19^{ου} αιώνα. Η ιδιαιτερότητά του είναι ότι είναι γραμμένο από την αναρχική σκοπιά.

Το δεύτερο σημαντικότερο κείμενο του Ρεκλύ είναι το «Εξέλιξη και Επανάσταση»(1880), το οποίο σημειώνει σειρά επανεκδόσεων ως μπροσούρα, και θα αποτελέσει τη βάση για το βιβλίο *Η εξέλιξη, η επανάσταση και το αναρχικό ιδεώδες*(1897). Το κείμενο αυτό μεταφράστηκε και στα ελληνικά από τον Ανδρέα Ρηγόπουλο και δημοσιεύτηκε σε μορφή χειρογράφου από την εφημερίδα *Επί τα Πρόσω*.³⁶ Σ' αυτό το κείμενο ο Ρεκλύ, μεταξύ άλλων, τονίζει την εμπιστοσύνη του στον ρόλο των επιστημών' για την ακρίβεια, ο Ρεκλύ στο «Εξέλιξη και επανάσταση» προσπαθεί κατά κάποιον τρόπο να επιστημονικοποιήσει τον αναρχισμό, δείχνοντας τη σύνδεση μεταξύ εξέλιξης και της επανάστασης. Οι επιστήμες, αναφέρει ο Ρεκλύ σ' αυτό το κείμενο, προσφέρουν νέες γνώσεις οι οποίες είναι χρήσιμες για όλους. Ακόμα και αν θέλει η άρχουσα τάξη να κρατήσει την γνώση για τον εαυτό της, αυτό είναι αδύνατο, έτσι το αποτέλεσμα των επιστημονικών ανακαλύψεων είναι ανοιχτό και στους εργάτες, σημειώνει ο γάλλος συγγραφέας στο συγκεκριμένο άρθρο του. Το κείμενό του μάλιστα κλείνει με έναν

τρόπο που τονίζει για ακόμη μια φορά την σύνδεση, στη σκέψη του Ρεκλύ, της επαναστατικής αλλαγής με τη γνώση και την επιστημονική πρόοδο:

(...) η ανθρωπότητα βρίσκεται σήμερα γονατισμένη και συντετριμμένη. Εάν το κεφάλαιο συνεχίσει να υπάρχει, τότε θα έρθει ώρα να κλάψουμε για τη χρυσή εποχή της ανθρωπότητας. Εκείνη τη στιγμή κοιτάζοντας προς τα πίσω θα δούμε την αγάπη, τη συναδέλφωση και την ελπίδα, που πλημμύρισαν τη γη με χαρά και με γλύκα, να χάνονται σαν ένα φως που σβήνει σιγά-σιγά. Όσον αφορά εμάς που συνηθίζουν να μας αποκαλούν «οι σύγχρονοι βάρβαροι», η επιθυμία μας είναι δικαιοσύνη για όλους. Τι παλιάνθρωποι που είμαστε να απαιτούμε για όλους όσους πρόκειται να γεννηθούν τα μέσα αυτοσυντήρησης, την ελευθερία και την πρόοδο!³⁷

Ο Ρεκλύ, σε αντίθεση για παράδειγμα με τον Μπακούιν ο οποίος διατηρούσε μια επιφυλακτική στάση απέναντι στην σπουδαιότητα των επιστημών, όχι μόνο δεν έθεσε υπό αμφισβήτηση το ίδιο το κύρος των επιστημών, αλλά και τη συμβολή τους στην επαναστατική αλλαγή, αλλά δεν παρέκλινε ποτέ και από το προσωπικό του επιστημονικό έργο. Η ανεπιφύλακτη εμπιστοσύνη του στις επιστήμες είναι και ένα από τα ζητήματα με τα οποία ασχολείται η Fleming στο άρθρο της «Μεταξύ θρησκείας και επιστήμης: ο αναρχικός Elisée Reclus».³⁸ «Επαγγελλόμαστε μια νέα πίστη», είπε το 1892, «και όταν αυτή η πίστη, που είναι μαζί και επιστήμη, γίνει η πίστη όλων όσων αναζητούν την αλήθεια, θα βρει τη θέση της στον πραγματικό κόσμο, αφού ο πρώτος νόμος της ιστορίας είναι ότι η κοινωνία διαμορφώνεται σύμφωνα με τα ιδεώδη της».³⁹

Φυσικά μιλώντας για την πολιτική θεωρία του Ρεκλύ δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την υπεράσπιση από την πλευρά του μιας ηθικής εκτίμησης των άλλων ζώων. Ξέρουμε

35 Reclus, Elisée, «Η αναρχία από έναν αναρχικό», στο παρόν τεύχος της Ευτοπίας.

36 Νούτσος, Παναγιώτης (επ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Α', Γνώση, Αθήνα, 1990, σ.σ. 159, 279.

37 Reclus, Elisée, «Εξέλιξη και επανάσταση», μτφρ. Βασίλης Κορολής & Μάριος Λωτός. Κυκλοφορεί στο διαδίκτυο.

38 Δημοσιεύεται στο παρόν τεύχος της *Ευτοπίας*.

39 Reclus, Elisée, Πρόλογος στο Κροπότκιν, *Η Κατάκτηση του ψαμιού*.

ότι, τουλάχιστον από 25 χρόνων, ήταν χορτοφάγος⁴⁰ και ότι διατήρησε αυτές τις διατροφικές του συνήθειες μέχρι το θάνατό του, αν και το κείμενό του για τη χορτοφαγία δημοσιεύτηκε πολύ αργά, όταν ήταν 71 ετών.⁴¹ Γι' αυτόν ο σεβασμός των μη ανθρώπινων ζώων ήταν κάτι αξεδιάλυτο από την υπεράσπιση της αναρχικής κοινωνίας: «Όσον αφορά εμένα, περιλαμβάνω και τα ζώα στο ιδεώδες μου για τη σοσιαλιστική αλληλεγγύη».⁴² Δεν παραβλέπει ωστόσο το δέσιμο των ανθρώπων με την κτηνοτροφική παραγωγή, γι' αυτό στο κείμενό του «Η αναρχία από έναν αναρχικό» δεν την αποκλείει από την αναρχική κοινωνία.

Οι γάμοι του και θάνατός του

Ο Ρεκλύ, παρά τον πλούτο της πολιτικής του δράσης και του επιστημονικού του έργου, δεν ήταν ένας ερημίτης. Παντρεύτηκε τρεις φορές. Η πρώτη του σύζυγος Κλαρίς πέθανε πολύ νωρίς, ωστόσο έκανε μ' αυτήν δύο κόρες. Η δεύτερή του γυναίκα Φάννυ πέθανε από επιλόχειο πυρετό (το 1874) και κατόπιν πέθανε και το παιδί. Η τρίτη σύζυγος του Ρεκλύ, η Ερμάνς, υπήρξε βοτανολόγος και εντομολόγος και τον συνόδευε σε όλα τα ταξίδια που έκανε προκειμένου να γράψει την *Νέα Παγκόσμια Γεωγραφία*.

Ο Ρεκλύ ήδη από το 1880 είχε αρχίσει να έχει προβλήματα με την καρδιά του. Το 1904, μετά το θάνατο του αδερφού του, τον ταλαιπωρούσε έντονα η στηθάγχη. Τελικά, πέθανε στις 4 Ιουλίου του 1905. Όπως είχε ζητήσει πριν τον θάνατό του, θάφτηκε δίπλα στον αδερφό του τον Ελί και δεν έγινε καμία απολύτως εκδήλωση για την κηδεία του, στην οποία παρέστη μόνο ο ανιψιός του Πωλ (γιος του Ελί).

ΑΣ κλείσουμε με λίγα λόγια του Κροπότκιν για τον Ρεκλύ:

Τελικά γι' αυτόν, ο οποίος γνώριζε τόσο καλά όλα τα διασκορ-

πισμένα έθνη πάνω στη Γη, τα οποία μας δείχνουν τα στάδια που διανύει η ανθρωπότητα, και ο οποίος μπορούσε να διατηρεί μέσα στο πνεύμα το μακρύ δρόμο των μαρτυριών της ανθρωπότητας, γι' αυτόν η Αναρχία δεν ήταν απλά το όνειρο ενός ερωτευμένου. Αυτή ήταν το τέλος, το κλειδί της ιστορίας της ανθρωπότητας, της επιστήμης.⁴³

Σταύρος Καραγεωργάκης

Εργογραφία του Ρεκλύ στα ελληνικά

Καφιέρο, Κάρλο & Ρεκλύ, Ελιζέ, “Πρόλογος,” στο Μπακούνιν, Μιχαήλ, *Θεός και Κράτος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1986, σσ. 17-20.

Ρεκλύ, Ελιζέ, “Εξέλιξις και εξέγερσις,” *Επί τα Πρόσω*, χειρόγραφο, 1890 ή 1898.

Ρεκλύ, Ελιζέ, “Περί χορτοφαγίας,” *Ευτοπία* 18, Γενάρης 2010, σσ. 56-61.

Ρεκλύ, Ελιζέ, “Ποινή του θανάτου,” στο De Sechelles, *Αι καταχρήσεις της ποινικής δικονομίας*, Αθήνα, 1880, σσ. 121-132.⁴⁴

Για τον Ρεκλύ στα ελληνικά:

Καραγεωργάκης, Σταύρος, “Ο χορτοφάγος Ελιζέ Ρεκλύ, Εισαγωγικά σχόλια για το άρθρο «Περί χορτοφαγίας» του Ρεκλύ,” *Ευτοπία* 18, Γενάρης 2010, σσ. 52-55.

Νεττλάου, Μαξ, *Ελιζέ Ρεκλύ, Ένας Αναρχικός και Λόγιος*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς, Τροπή, Αργίνο, 2005.

40 Από γράμμα στη μητέρα του στις 13 Νοεμβρίου του 1955. Βλ. Nettlau, σ. 80.

41 Δημοσιεύτηκε το 1901. Ελληνική μετάφραση: Ρεκλύ, Ελιζέ, “Περί χορτοφαγίας,” *Ευτοπία* 18, Γενάρης 2010, σσ. 56-61.

42 Nettlau, σ. 261.

43 Nettlau, ό.π., σ. 366.

44 Υπάρχει αντίτυπο στην Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

Προτεινόμενη βιβλιογραφία:

Νεττλάου, Μαξ, *Ελιζέ Ρεκλύ, Ένας Αναρχικός και Λόγιος*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς, Τροπή, Αγρίνιο, 2005: Πολύ σημαντική βιογραφία που στηρίχτηκε στην αλληλογραφία (κυρίως με τον αδερφό του επίσης αναρχικό Ελί Ρεκλύ) και τα έργα του Ρεκλύ, αλλά και με συνεντεύξεις που πήρε ο Νεττλάου από συγγενικά πρόσωπα του γάλλου γεωγράφου. Στην αποτελεσματικότητα βέβαια αυτού του έργου συνετέλεσε το γεγονός ότι ο Νεττλάου ήταν σχεδόν σύγχρονος του Ρεκλύ, κάτι που διευκόλυνε το έργο του.

Fleming, Marie, *The Geography of Freedom, The Odyssey of Elisee Reclus*, Black Rose Books, Montreal-New York, 1988: Όχι τόσο εκτενής και λεπτομερειακή βιογραφία, όπως του Νεττλάου, σε κάθε περίπτωση όμως πιο ολοκληρωμένη δουλειά καθώς η συγγραφέας αξιοποίησε ένα διαφορετικό πλήθος πληροφοριών απ' αυτό του Νεττλάου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι χρησιμοποιεί ως πηγές και τα αστυνομικά αρχεία, τα οποία παρουσιάζουν τεράστιο ενδιαφέρον μιας και η αστυνομία συνέλλεγε εξόχως ενδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο για την προσωπική, όσο και για την πολιτική, ζωή του Ρεκλύ, του Κροπότκιν, και άλλων αγωνιστών.

Clark, John P. & Martin, Camille (eds.), *Anarchy, geography, modernity: The radical social thought of Elisée Reclus*, Lexington Books, Maryland, 2004: Ο γνωστός αναρχικός θεωρητικός και πρώην κοινωνικός οικολόγος John Clark συνυπογράφει αυτό το βιβλίο, όπου το πρώτο μισό περιέχει πρωτότυπα κείμενα μελέτες για το έργο του Ρεκλύ και το δεύτερο επιλεγμένα κείμενα του ίδιου του γάλλου αναρχικού.

Ishill, Joseph, *Elisée and Elie Reclus: In Memoriam*, Oriole Press, Berkeley Heights, N.J., 1927: Εξαιρετικό αφιέρωμα στον Ρεκλύ που περιλαμβάνει κείμενα από πολλούς ανθρώπους που γνώριζαν ή μελέτησαν τον Ρεκλύ, μεταξύ των οποίων του Κροπότκιν, του Γκέντες, του Νεττλάου. Το βιβλίο είναι σπάνιο μιας και τυπώθηκε σε μόλις 290 αντί-

τυπα και περιέχει πλήθος εξαιρετικά σημαντικών φωτογραφιών της οικογένειας Ρεκλύ. Όλο το υλικό υπάρχει στο διαδίκτυο από το Anarchy Archives του Dana Ward: http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bright/reclus/ishill/frontpiece.html